

АКТУАЛІЗАЦІЯ АКЦІОНАЛЬНОЇ ФРЕЙМОВОЇ МОДЕЛІ ДІЄСЛІВНИМИ КОМПОЗИТАМИ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто експлікацію акціонального фрейму дієслівними композитами сучасної німецької мови, визначено вершинні та термінальні компоненти вищезгаданої фреймової структури та описано їх семантичне наповнення.

Ключові слова: фреймовий аналіз, акціональна фреймова модель, дієслівний композит, вершинний компонент, термінальний компонент.

Смоляр Н. П. Актуализация акциональной фреймовой модели глагольными композитами современного немецкого языка. В статье рассматривается экспликация акционального фрейма глагольными композитами в современном немецком языке, определяются вершинные и терминальные компоненты данной фреймовой структуры, описывается их семантическое наполнение.

Ключевые слова: фреймовый анализ, акциональная фреймовая модель, глагольный композит, вершинный компонент, терминальный компонент.

Smoliar N. P. An Actualization of the Action Frame with Verbal Compounds of Modern German. The explication of the Action Frame with verbal compounds of Modern German is examined, both non-termal and termal components of the abovementioned frame-based structure are determined as well as their semantic content is described in the article.

Key words: frame analysis, Action Frame model, verbal compound, non-termal component, termal component.

Фреймовий аналіз лексичних одиниць неодноразово перебував предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Зокрема, ця проблематика є колом наукових інтересів таких учених, як В. І. Воскобойник, С. А. Жаботинська, О. Б. Петрова, Л. Ф. Рись та ін.

У науковій праці С. А. Жаботинської здійснено концептуальний аналіз типів фреймів та визначено основні універсальні фреймові структури, які можна спроекувати на певний емпіричний матеріал [Жаботинська 1999]. Фреймову семантику субстантивних композитів сучасної німецької мови дослідила Л. Ф. Рись [Рись 2007]. Типи фреймів та їх дериваційні характеристики на матеріалі похідних прикметників англійської економічної терміносистеми висвітлено В. І. Воскобойник [Воскобойник 2007]. Здійсненню концептуального аналізу похідної лексики на матеріалі іменників сучасної англійської мови присвячено наукову працю О. Б. Петрової [Петрова 1999].

Актуальність даної проблематики визначається тим, що новий підхід до аналізу дієслівних композитів є логічним продовженням існуючих досліджень окремих аспектів цього мовного явища й зумовлений тим, що вивчення зазначеного пласту лексики не може бути обмеженим лише зверненням до її семантичного аспекту в класичному розумінні, але й необхідним є висвітлення цілого спектра властивостей, пов'язаних зі з'ясуванням як мовної, так і позамовної інформації, на фоні якої профілюється значення складних дієслів, шляхом фреймового моделювання їх структури, що дасть змогу поглибити уявлення про значення дієслівних композитів, а також частково показати когнітивні механізми формування семантики цих дериватів у сучасній німецькій мові.

Метою цієї наукової статті є дослідження лінгвокогнітивних характеристик дієслівних композитів сучасної німецької мови. Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати актуалізацію акціонального фрейму, що експлікується складними дієсловами сучасної німецької мови;
- визначити вершинні та термінальні компоненти цього типу фрейму та описати їх семантичне наповнення.

Об'єктом дослідження виступають дієслівні композити німецької мови з першим ад'єктивним та субстантивним структурними компонентами.

Предметом дослідження є лінгвокогнітивні характеристики дієслівних композитів структурних моделей A+V та S+V.

Для здійснення фреймового аналізу дієслівних композитів у сучасній німецькій мові використано запропоновану С. А. Жаботинською систему типових фреймових структур, компоненти яких трактуються як понятійні сутності, об'єктивовані в категоріальних значеннях частин мови [Жаботинська 1999]. У процесі аналізу встановлено, що досліджувані дієслівні деривати співвідносяться з трьома фреймовими моделями: предметно-центричною, асоціативною та акціональною. У запропонованій науковій статті зупинимося детальніше на аналізі останньої.

В **акціональному** фреймі в центрі уваги перебуває взаємодія одного предмета з іншими, які наділяються, відповідно до характеру їхньої взаємодії, семантичними ролями, або „глибинними семантичними відмінками“ (за визначенням Ч. Філлмора): агенс, пацієнс, інструмент, адресат, бенефіціант, мета, причина, наслідок, результат та ін. Слід зазначити, що у процесі побудови акціональної фреймової моделі на базі дієслівних композитів сучасної німецької центральними семантичними ролями наділені агенс і пацієнс.

Акціональну фреймову модель репрезентують здебільшого дієслівні композити каузально-консекутивної семантики структурних моделей A+V та S+V. Структуру цього типу фрейму можна представити у вигляді **вершинних**, обов'язкових компонентів (вершин) і **термінальних**, факультативних компонентів (терміналів). До вершинних компонентів належать виконавець дії (**агенс**) та над ким (чим) виконується дія (**пацієнс**), із якої причини виконується дія (**причина**) й результат проведеної роботи (**результатив**). Терміналі

заповнюються такою інформацією: за допомогою чого виконується дія (інструмент) і коли та як довго виконується дія (темпоральна ознака й ретроспекція).

Три вершинні компоненти (агенс, пацієнс, результатив) мають мовне вираження, тобто вони експліцитно виражені, а вершинний компонент „причина“ присутній імпліцитно в семантиці дієслівних композитів, які репрезентують цей тип фреймової моделі.

Отже, перейдемо до розгляду вершинних компонентів акціональної фреймової моделі. Агенс є головним учасником події, розподіл ролей між іншими учасниками залежить від виконуваної ним дії. Дія агенса (суб'єкта виконання) зазвичай направлена на пацієнс (об'єкт впливу), наприклад: *den Gegner mit dem Dolch niederstechen*, *den Rasen mit den Pferden niederreiten*, *die Jungtiere mit der Flasche großziehen*, *die Sache mit dem Lächeln gutmachen*, *das Auto mit dem Gabelstapler hochbocken*.

Деякі складні дієслова каузально-консекутивної семантики мають рефлексивне значення. У такому випадку дія агенса спрямована:

1) частково на нього самого, наприклад: *sich die Augen rotreiben*, *sich die Absätze schiefreten*, *sich eine Frau schönsaufen*, *sich den Bauch vollschlagen*, *sich das Haar kurzschneiden*, *sich die Füße wundtreten*;

2) повністю на нього самого, тобто агенс збігається з пацієнсом, наприклад: *sich breitmachen*, *sich dicktun*, *sich festfahren*, *sich festklammern*, *sich freikaufen*, *sich gesundstoßen*, *sich kaputtarbeiten*, *sich querlegen*, *sich totärgern*, *sich totarbeiten*.

Наступні приклади ілюструють збіг агенса з пацієнсом:

Tim konnte sich nicht sattsehen an Harry [...] (Stefan Wolf „Hinterhalt im Eulenforst“, S. 91);

Der Witz ist, bei weniger Arbeit mehr zu verdienen. Das heisst, andern müssen mehr geben: die Idioten, die sich kaputtarbeiten. Merk dir das [...] (Stefan Wolf „Die Nacht des Überfalls“, S. 126);

Агенс може класифікуватися за семами „істота“ / „неістота“. У першому випадку він може бути виражений:

а) антропонімом, наприклад:

[...] bis ein Priester mich am Mantelsaum festhielt und lächelnd einlud [...] (Heinrich Böll „Irisches Tagebuch“, S. 12).

б) зоонімом, наприклад:

Die Schlange hat ihn totgebissen [Duden 2003].

У другому випадку, якщо агенс класифікований за семою „неістота“, він може бути представлений:

а) іменниками на позначення явищ природи, наприклад:

Schwarze Wolken überzogen den Himmel, und kalter Wind blies die Straßen leer (Stefan Wolf „Das Geschenk des Bösen“, S. 232);

б) абстрактними іменниками:

Die erste Ahnung quoll hoch, als ich deine Ohrlappen gebürstet habe (Stefan Wolf „Die Nacht des Überfalls“, S. 152);

[...] in dem eine unfassbare Gewalt sie festhielt (Luise Rinser „Hochebene“, S. 143).

Семантична структура деяких дієслівних компонентів містить приховану сему фізичної характеристики агенса: наявності в нього відповідних органів. Дієслова, що виражають дію, яка може здійснюватися за допомогою тільки цього органа, вимагає в ролі агенса лише той предмет, який має цей орган. Так, наприклад, у дієслівному композиті *sich etw. freischarren* вербальний компонент називає дію, яка може виконуватися лише твариною, яка має необхідний для цього орган – лапи, тобто може йтися про собаку або лисицю. Складне дієслово *jmdn. totstechen* передбачає в ролі агенса тварину, котра для виконання цієї дії володіє відповідним органом – жалом, наприклад бджола, змія.

Дієслова, які називають дію, специфічну для певних груп людей, наприклад вікових, допускають сполучуваність з іменниками, які є представниками цих груп. Так, дієслівні композити *sich bloßstrampeln*, *sich sattsaugen* та *(die Brust) leersaugen* вимагають у ролі агенса іменник, що означає немовля.

Як бачимо, агенс акціональної фреймової моделі, яка розгортається за допомогою каузально-консекутивних дієслівних композитів, зумовлюється семантикою вербального компонента. Агенсом найчастіше виступає людина. Хоча окремі вербальні компоненти передбачають появу конкретного суб'єкта, більшість дієслівних композитів не має строгих селективних обмежень, тобто досліджувані нами лексеми допускають сполучуваність із предметними іменами різноманітної семантики. Наявність агенса актуалізує значення дії та дає спрямування для експлікації інших слотів. Прикметники та дієслова у складі композитної одиниці володіють здатністю визначати семантичні характеристики пацієнса.

Пацієнс так само, як і агенс, може бути класифікований за семами „істота“/ „неістота“. У першому випадку він може бути репрезентований:

- 1) антропонімом, наприклад: *das Kind großziehen, großpäppeln, festschnallen, trockenlegen; den Kranken gesundbeten; den Angeklagten freisprechen;*
- 2) зоонімом, наприклад: *das Tier großziehen; den Hund festhalten, loslassen, losketten; das Pferd trockenreiben, müdereiten; die Schweine, Kühe großfüttern.*

Лексична семантика дає змогу у низці випадків обмежити вибір пацієнса конкретною твариною без звернення до синтагматики. Наприклад, дієслівна основа *reiten* у дієслівному композиті *müdereiten* настільки точно передбачає свій пацієнс, що експлікація останнього в тексті або дискурсі є, по суті, інформативно надлишковою.

Комбінуючись семантично з пацієнсом-антропонімом, деякі дієслівні композити можуть точніше вказувати на необхідність появи поряд із ними в ролі пацієнса лексичних одиниць, які позначають групу людей, обмежену певними параметрами, наприклад віковими. Так, у ролі пацієнса дієслівного композита *großpäppeln* може виступати лише маленька дитина.

Якщо пацієнс класифікований за семою „неістота“, то він може бути представлений:

- 1) конкретними іменниками: *das Geschirr trockenreiben, die Hose vollmachen, den Rasen kurzmähen, das Boot festankern, das Moor trockenlegen, das Werkstück feinschleifen, das Foto festkleben, das Poster festmachen, die Segelleine festzurren.*

У наступному прикладі простежуємо актуалізацію пацієнса конкретним іменником :

- *Auf welche Weise?*

- *Indem er den Sumpf trockenlegt, damit sich Alfred nicht mehr darin suhlen kann [...]* (Stefan Wolf „Das Geschenk des Bösen“, S. 229);

2) абстрактними іменниками, наприклад: *den Witz loslassen, die Erbschaft kleinmachen, die Zeit / den Tag totschiagen, das Amt niederlegen, die Redewendung tothetzen, das Interesse wachrufen, die Sprache feinschleifen.*

Нижченаведені приклади ілюструють експлікацію пацієнса абстрактними іменниками:

*Jemand **hatte die Zündung kurzgeschlossen**, dann die Kabel wieder getrennt* (Stefan Wolf „Die Nacht des Überfalls“, S. 131);

*Wenn man sich lange genug in der Nähe aufhielt, **konnte man einen strengen Geruch wahrnehmen**, der dem Wild – besonders dem Schwarzwild – anhaftet* (Stefan Wolf „Hinterhalt im Eulenforst“, S. 99).

У низці інших випадків семантика дієслівного композита дозволяє обмежити вибір пацієнса певним іменником. Наприклад, зі складним дієсловом *lockermachen* може бути вжито лише пацієнс на позначення грошей:

*Irre starke Infos hat er rausgelassen. Also **macht mal die Knete locker**. Ich habe drei Mark und sechzig. Und ihr?* (Stefan Wolf „Die Nacht des Überfalls“, S. 128).

Одним із вершинних компонентів акціональної фреймової моделі, актуалізованої дієслівними композитами каузально - консекутивної семантики, є результат дії. Поняття результату дії тісно пов'язане з поняттям мети, ціленаправленої дії. Складні дієслова, які імпліцитно сигналізують про стан пацієнса до початку впливу на нього, завжди виражають ціленаправлену дію та вказують на перехід із небажаного стану пацієнса в бажаний для агенса стан, наприклад: *jmdn. gesundpflegen – jmd. war krank, aber nun ist gesund; das Schwein großfüttern – das Schwein war klein, jetzt aber groß; etw. trockenwischen – etw. war feucht oder naß, jetzt ist es trocken.*

Дієслівні композити, які не позначають ціленаправленої дії, не уточнюють стан пацієнса до досягнення ним результативного стану, містять, як правило, сему небажаності виконання дії, наприклад: *sich totarbeiten, sich totsiegen, sich kaputtarbeiten, das Pferd müdereiten, sich die Augen rotreiben / rotweinen, sich die Beine wundtreten, sich die Absätze schiefreten, sich die Frau schönsaufen.*

Термінальні компоненти акціональної фреймової моделі містять таку інформацію: 1) за допомогою чого виконується дія (інструмент); 2) коли та як довго виконується дія (темпоральна ознака й ретроспекція). Вказівка на те, за допомогою чого здійснюється дія, тобто на інструмент, може бути експліцитно або імпліцитно вираженою, тобто мати мовне вираження в морфологічній структурі композита або бути не вираженою мовними засобами, проте входити до лексичної пресупозиції композитної одиниці.

Указівка на інструмент актуалізується граматичними засобами, зокрема, прийменником із давальним відмінком *mit*, наприклад: *den Wächter **mit einem stumpfen** Gegenstand niederschlagen, **mit dem Fahrstuhl** hochfahren, das Pferd **mit dem Strohwisch** trockenreiben, sich **mit dem Taschentuch** trockenreiben, sich **mit***

Drogen vollpumpen, mit den Schießprügeln vollstopfen. Подані приклади ілюструють висловлену вище думку:

Der Raum war niedrig und vollgepfropft mit Glasvitrinen, Kommoden und Sesseln [...] (Luise Rinser „Hochebene“, S. 11);

[...] doch mit dem nächsten Ellbogenstoß hätte sie ihn flachgelegt (Stefan Wolf „Die Nacht des Überfalls“, S. 184).

Проте в деяких випадках указівку на інструмент виконання дії приховано в семантичній структурі дієслівного композита. Це стосується тих дієслівних композитів, де другий компонент – дієслово десубстантивного походження, наприклад: *einen Weg freischaufeln* = *einen Weg mit einer Schaufel freimachen*; *jmdn. niederknüppeln* = *jmdn. mit Knüppeln niederschlagen*. Так, у дієслівних композитах *fehlschießen, freischießen, hochschießen, krankschießen, totschießen* вербальна основа *schießen* включає пресупозицію, пов'язану із застосуванням вогнепальної зброї, яка й буде інструментом виконання дії.

Інструментами акціональної фреймової моделі, що експлікується дієслівними композитами каузально - консекутивної семантики, можуть бути:

1) знаряддя праці: *schaufeln (die Schaufel), walzen (die Walze), scheren (die Schere), bügeln (das Bügeleisen)*;

2) органи людини або тварини: *beißen (die Zähne), laufen (die Beine), stechen (der Stachel), kratzen (die Krallen), halten (die Hände)*;

3) засоби пересування: *fahren (Fahrzeug)*.

Дієслівні композити по-різному проявляють здатність називати інструмент дії. Так, у перших двох випадках вербальний компонент називає видове поняття, тому він має здатність обмежувати вибір можливого інструмента одиничним предметом. Якщо складне дієслово позначає дію, яка виконується за допомогою транспортних засобів, то видове поняття залишається невираженим, а називається лише родове поняття: у ролі інструмента може виступати будь-який засіб для пересування. Якщо дієслівна основа називає певний одиничний предмет як інструмент дії, то він не отримує мовного вираження в синтагматиці, інакше це могло б призвести до тавтології: *mit dem Kamm kämmen, mit der Schere scheren, mit dem Hobel hobeln, mit der Schaufel schaufeln* тощо. У тексті під час розгортання акціональної фреймової моделі можлива лише конкретизація транспортного засобу при дієслівних дериватах із другим вербальним компонентом *fahren: mit dem Auto fahren, mit dem Schiff fahren* і т.п.

Одним із терміналів акціональної фреймової моделі, експлікованої дієслівними композитами каузально-консекутивної семантики, є час або ретроспекція. Вказівка на темпоральну ознаку присутня зазвичай імпліцитно в ад'єктивно - вербальних компонентах складних дієслів.

Деякі дієслівні композити можуть повідомляти про стан, у якому перебував пацієнт до початку впливу на нього. Згідно з філософським трактуванням, поняття причинності полягає в тому, що в ролі причини виступає зміна одного об'єкта, наслідком є зміна іншого об'єкта; ця зміна передбачає перехід із можливого стану в дійсний [Філософський енциклопедичний словник 1997, с. 369].

У нашому випадку дійсний стан пацієнса виражений експліцитно ад'єктивними компонентами. Вихідний стан пацієнса не називається, проте деякі дієслова завдяки своїй семантиці можуть указувати на його вихідний стан. Дієслівні композити, що експлікують акціональну фреймову модель, можуть уточнювати цей стан по-різному. Максимально точно дають змогу визначити вихідний стан пацієнса дієслівні композити, ад'єктивні компоненти яких мають системні антоніми, що позначають протилежні поняття, пов'язані асоціацією за контрастом, наприклад: *gesundpflegen – einen Kranken (krank – gesund)*; *trockenlegen – das Kind (naß – trocken)*; *wachrütteln – einen Schlafenden (schlafend – wach)*; *trockenwischen – etw. Feuchtes (feucht – trocken)*.

Дещо з меншим ступенем виявляють пресупозицію пацієнса дієслівні композити, ад'єктивний компонент яких виражений прикметником, що не має однозначного антоніма, проте в загальних рисах може передбачити вихідний стан пацієнса. Наприклад, прикметник *frei*, позначаючи результат дії, передбачає що ця дія була направлена на пацієнс, який перебував у „невільному стані“. Конкретизувати початковий стан пацієнсу допомагає його експлікація в тексті:

Sebastian hatte sich von Juliane freigemacht und stand nun vor Adam [...] (Luise Rinser „Nochebene“, S. 64).

Отже, детально проаналізувавши семантичне наповнення вершинних (обов'язкових) та термінальних (факультативних) компонентів акціональної фреймової моделі, яка актуалізується дієслівними каузально-консекутивними композитами, конструємо фрейми окремих досліджуваних дериватів. Простежимо розгортання цієї фреймової моделі на прикладі дієслівного композита *großziehen* – „виростити, вигодувати“ (див. схему 1).

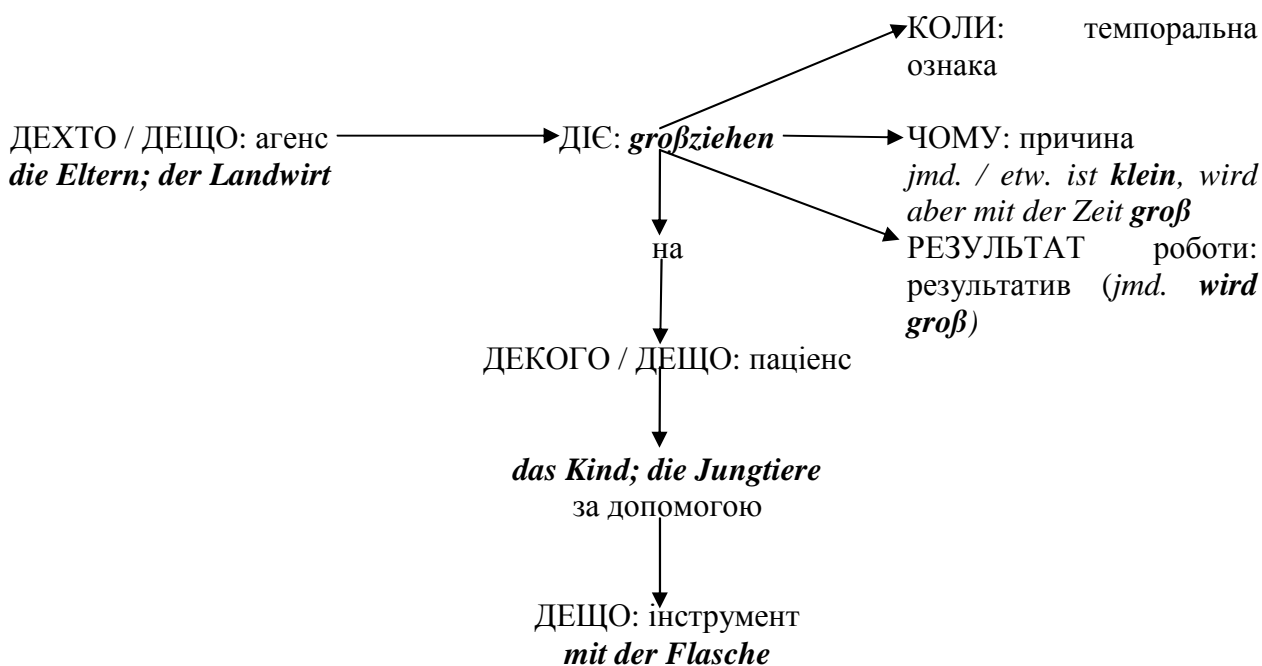


Схема 1. Експлікація акціональної фреймової моделі дієслівними композитами каузально-консекутивної семантики

Як видно зі схеми 1, не всі слоти отримали вербальне вираження. Наприклад, слот КОЛИ імпліцитно присутній в ад'єктивному компоненті *groß* дієслівного композита. Агенс, у нашому випадку (*батьки; фермер*), здійснюючи вплив на пацієнса (*дитину; молодняк*), для досягнення бажаного результату (аби пацієнс виріс) потребує певного часу.

Проведений концептуальний аналіз дієслівних дериватів дозволяє зробити **висновок**, що на процес репрезентації акціональної фреймової моделі впливають формально-морфологічні показники, які тим самим підтверджують, що компоненти фрейму на мовному рівні отримують не тільки лексичну, але й граматичну актуалізацію, де компоненти фрейму визначають організацію семантико-синтаксичних конструкцій та комбінаторні можливості дієслівних композитів. Заміщення актантних позицій в акціональній фреймовій моделі іменами неоднорідної семантики підтверджує динамічність фреймової структури, внутрішню рухливість її компонентів.

Одержані результати не вичерпують проблематики, висвітленої в роботі. Предметом подальших студій може бути вивчення механізмів формування й розвитку складними дієсловами сучасної німецької мови метафоричних значень та аналіз асоціативної фреймової структури, що експлікується вищезазначеними лексичними одиницями.

Література

- Воскобойник В. І.* Типи фреймів та їх дериваційна характеристика (на матеріалі похідних прикметників англійської економічної терміносистеми) / В. І. Воскобойник // Нова філологія : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – № 27. – С. 24–29.
- Жаботинская С. А.* Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісн. Черкас. ун-ту : серія: „Філологічні науки“. – Черкаси : Сіяч, 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.
- Петрова О. Б.* Концептуальный анализ производной лексики (на материале английских существительных) / О. Б. Петрова // Вісн. Черкас. ун-ту : серія „Філологічні науки“. – Черкаси : Сіяч, 1999. – Вип. 11. – С. 25–35.
- Рись Л. Ф.* Фреймова семантика субстантивних композитів / Л. Ф. Рись // Наук. вісник ВДУ ім. Лесі Українки : філол. науки. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – № 4. – С. 96–101.

Лексикографічні джерела

- Философский энциклопедический словарь* / [ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
- Duden. Deutsches Universalwörterbuch, 5. Aufl. Mannheim 2003* [CD – ROM].

Джерела ілюстративного матеріалу

- Böll H.* Irisches Tagebuch. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. – 132 S.
- Rinser L.* Hochebene. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. – 170 S.

Wolf S. Das Geschenk des Bösen // Drei Abenteuer ungekürzt. – Hannover : Pelikan, 1999. – S. 225–316.

Wolf S. Die Nacht des Überfalls // Drei Abenteuer ungekürzt. – Hannover : Pelikan, 1999. – S. 111–221.

Wolf S. Hinterhalt im Eulenforst // Drei Abenteuer ungekürzt. – Hannover : Pelikan, 1999. – S. 13–107.